Vági Attila

Kelet-Berlin, 1989. Egy válság anatómiája

Két pártvezető látogatása

1987 szeptemberében – elfogadva a többszöri meghívást – látogatásra érkezett a Német Szövetségi Köztársaságba Erich Honecker a SED (Sozialistiche Einheitspartei Deutschland) főtitkára, a Német Demokratikus Köztársaság elsőszámú vezetője. A két német állam közötti kapcsolatok fejlődésének szimbolikus csúcsa volt, hogy Bonnban a szuverén országok államfőinek kijáró protokolláris tisztelettel, zászlófelvonással, díszőrséggel és az NDK himnuszának eljátszásával fogadták a 75 éves főtitkárt.

A SED vezetésének elégtételül szolgált a nehezen kialkudott ceremónia; az NDK hivatalos lapja a *Neues Deutschland* így írt az eseményről: „A tény, hogy az NDK államfőjét Bonnban a nemzetközi szokásoknak megfelelően himnusszal, állami zászlóval és katonai szertartással fogadták, bizony a világ nagy hírügynökségeinek kommentárját igazolja, miszerint 'a realizmus végképp utat tört magának'. Az álmodozók légvárakban laknak. Ez megint bebizonyosodott, különösen a kandalló mellett, az 'újraegyesítésről' szövögetett álmok vonatkozásában. Ezt az NSZK mértékadó politikai körei, a kultúra és szellemi élet jeles képviselői is egyre inkább felismerik. Az Erich Honecker elvtárs által hangsúlyozott igazság, hogy a szocializmus és a kapitalizmus éppoly kevéssé férnek meg egymással, mint a tűz és a víz, most már mindenhol a politikai szókincs állandó részévé vált."[1]

Az NSZK 57 éves kancellárja, Helmut Kohl természetesen kellemetlenül érezte magát az NDK-t erősítő ceremóniákon, de 1987-ben az újraegyesítés még hosszútávon is elég valószerűtlennek tűnt. (Egy akkor végzett felmérés szerint a nyugatnémetek mindössze 9%-a remélte, hogy még megéri az újraegyesítést.[2]) Ugyanakkor meglehetősen élesen fogalmazott a vendégül látott pártfőtitkár társaságában, akinek a televíziós közvetítés tanulsága szerint kellemetlen perceket okozott. Szeptember 7-i beszédében a következőket mondta el élő közvetítésben: „Az emberek Németországban szenvednek a szétválasztottságtól. Szenvednek egy faltól, mely a szó szoros értelmében az útjukban áll és utálattal tölti el őket. Ha lebontjuk azt, ami elválaszt minket, a német emberek olyan kívánságának teszünk eleget, amit már lehetetlen nem hallani: el akarnak menni egymáshoz, mert összetartoznak."[3]

A látogatás különös időszerűségét az adta, hogy az enyhülés új dimenzióit jelentő gorbacsovi reformok időszakában került megrendezésre. Mihail Gorbacsov 1986-ban az SZKP XXVII. kongresszusán a szovjet külpolitika jelentős átalakítását indította el. A korábbi békés együttélési szakaszokat mindig azzal igazolták, hogy azok csak átmeneti szünetek arra, hogy átcsoportosítsák az erőket, mialatt az osztályharc tovább folytatódik. Gorbacsov volt az első szovjet vezető, aki megtagadta az osztályharcot és a békés együttélést öncélként fogalmazta meg. Ez összefonódva a peresztrojka és glasznoszty folyamatával az NDK vezetés mozgásterét is befolyásolta.[4]

---

[1] Idézi: Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.717–718.
[2] A felmérésre lásd: Bihari Péter: *A németek.* p.305.
[3] Kohlt idézi: Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.717.
[4] Henry Kissinger: *Diplomácia.* p.789. és 798.; A reformfolyamat vizsgálatának tudományos megítéléseit összegzi: Póti László: *A szovjet külpolitika változásainak magyarázati paraméterei.* p.109-114.

A SED felső körei és Moszkva között a viszony 1987 folyamán látványosan megromlott. 1988. novemberében az NDK-ban betiltották a *Szputnyik* című reformpárti szovjet folyóiratot és öt szovjet filmet is. Az 1988-as hagyományos Liebknecht–Luxemburg emlékünnepségen pedig polgárjogi csoportok szokatlan módon ellentüntetést szerveztek; transzparenseikre a Rosa Luxemburgtól származó idézet került: „A szabadság a másként gondolkodók szabadsága." Az NDK hatóságok 120 főt vettek őrizetbe és 54 főt kiutasítottak az országból.

Miközben a gorbacsovi reformok termékenyen hatottak a magyar és lengyel változásokra, a szocialista tömbön belül egy erős reformellenes Berlin–Prága–Bukarest tengely alakult ki, melyben a SED vezetés főszerepet játszott. 1987. áprilisában Kurt Hager politikai bizottsági tag, a SED főideológusa a *Stern* című újságnak adott interjújában megjegyezte: „Nincs szándékunkban a lakást kitapétázni azért, mert a szomszédaink azt teszik".[5]

Az NDK vezetése doktrinerségével azonban kezdett egyre jobban elszigetelődni; 1987 decemberében Gustav Husak csehszlovák pártvezérnek is mennie kellett átadva helyét a pragmatistább Milos Jakesnek. A kelet-berlini vezetés ekkor a sztálinista terrort alkalmazó bukarestit és tiranait leszámítva a legkeményebb volt Európában.

A MSZMP KB Nemzetközi-, Jogi és Közigazgatási Bizottságának 1989. június 9-i ülésén az NDK-ról az alábbi jellemzés születik: „Az NDK vezetői a gorbacsovi bel- és külpolitikával való esetenkénti nyílt szembenállást is vállalják. Törekvéseikben támaszkodhatnak a 'belnémet' kapcsolatok biztosította lehetőségeken alapuló, viszonylagos gazdasági stabilitásra, valamint a szociálpolitikai vívmányokra. A változatlanságban való érdekeltségük fejeződik ki differenciált szocialistaközi külpolitikájukban, melyben nagy hangsúlyt kap a Romániához fűződő ideológiai és politikai jó viszony."[6]

Az NSZK viszont német szomszédjánál jóval életszerűbben reagálva jól ki tudta használni a szovjet külpolitika fellazulását: Gorbacsov és Kohl 1989 júniusában nyilatkozatban rögzítette, hogy a népek és államok szabadon határozzák meg sorsukat, s kapcsolataikat szuverén módon alakítják. Ezzel kimondatlanul elvetették a Brezsnyev-doktrínát, ennek helyébe a tréfásan Sinatra-doktrínának keresztelt saját út lehetősége lépett.[7]

Gorbacsov ezen júniusi látogatása nagy hatást gyakorolt mind rá, mind vendéglátójára, Kohlra; a két állam hasonló korú vezetői között igen jó, már-már baráti viszony alakult ki kötetlen beszélgetéseik során, ahol megismerték egymás élettörténetét is. A későbbiekre nézve ez hallatlan fontossággal bírt. „Gorbacsov azon nézetének adott hangot, hogy a Szovjetunió, illetőleg a Szövetségi Köztársaság teljesen nyilvánvalóan kulcsszerepet játszik az európai kontinensen, ami meghatározza Európa jövőjének helyzetét. Ezt szükségesnek tartotta, már a beszélgetés kezdetén kiemelni, anélkül, hogy udvariassági tiszteletköröket futott volna, kijelentése a tárgyalópartner iránti teljes bizalomról tanúskodott." – írja a kancellár a Németország egységét akartam (*Ich wollte Deutschlands Einheit*) című könyvében.[8]

Egyik legfontosabb személyes beszélgetésük június 14-én este, a Kancellári Hivatal parkjában zajlott le. A Rajna felé sétáltak és leültek egy kőfalra. Kohl így emlékszik vissza: „A Rajnára mutattam, és azt mondtam: 'Tekintsen a folyóra, amelyik itt hömpölyög a lábunk alatt. Ez szimbolizálja a legjobban a történelmet – nincs benne semmi statikus. El lehet torlaszolni –

[5] Németh István: *Németország története.* p.540.

[6] MOL V. főosztály M-KS- 288 f. 62. /1989/ 5.öe. 1. dok.

[7] 1989 októberében Gorbacsov szóvivője, Geramiszov a kelet-európai szovjet politikára utalva nyilatkozta a sajtónak: „Ismerik Frank Sinatra dalát, az *Úgy csináltam, ahogy akartam*-ot? Magyarország és Lengyelország úgy csinálja, ahogy akarja." Idézi: Henry Kissinger: *Diplomácia.* p.795.

[8] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.28.

technikailag a kérdés megoldható. De akkor majd átcsap a gáton és más, új utat talál majd magának arra, hogy eljusson a tengerbe. Ugyan ez a helyzet a német egységgel. Ön támaszthat egy sor akadályt a megvalósulása elé. Akkor feltehetőleg egyikünk sem éri meg az egyesülést. De éppoly biztos, amennyire az, hogy a Rajna a tengerbe ömlik, hogy létrejön a német egység, és majd az egységes Európa. A kérdés csupán az: megvalósítjuk-e ezt közösen a mi generációnk számára, vagy tovább görgetve magunk előtt mindazokat a problémákat, amelyek e kérdéssel szorosan összefüggnek?' És újfent megerősítettem, hogy a németek soha nem egyeznek ki véglegesen a megosztottsággal. Mihail Gorbacsov végighallgatta a fejtegetéseimet, és ezúttal már nem nyilvánított ellenvéleményt."[9] Erre a beszélgetésre a következő egy év tárgyalásai során még gyakran fognak egymás közt hivatkozni.

Kohl a gyorsan változó nemzetközi környezetről kialakított véleményében osztotta ugyan a nyugati aggályokat, de az átlagnál valamivel bizakodóbb volt. Visszaemlékezve így vall erről: „Nyugaton kétféle megközelítés létezett. Az egyik szerint az a dolgunk, hogy páholyból ülve figyeljük a színpadi szeplőket, attól a mottótól vezérelve, hogy várjuk ki a végét, aztán majd meglátjuk, mi lesz. A másik irányzat, amelyhez magamat is sorolom, azt a nézetet képviselte, hogy a szükséges döntéseket nem hozhatjuk meg mások helyett, ezt minden országnak saját magának kell megtennie. Számos lehetőségünk van azonban arra, hogy jelentős mértékben elősegíthessük ezt a folyamatot. Mind Washington, mind a legtöbb nyugat-európai ország ezen a véleményen volt."[10] Az NDK vezetés azonban a hatalmát veszélyeztető változásokra egyre életidegenebb módon reagált.

Magyarország 1989. április 18-án Kőszeg térségében titokban megkezdte a vasfüggöny mechanikai elemeinek bontását, és erről csak május 2-án értesítették a sajtót és a baráti országokat. A genfi menekültügyi konvencióhoz való áprilisi csatlakozás után, pedig a magyar határőrök kizárólag önvédelemből használhatták fegyverüket.[11] Ezekkel a lépésekkel Magyarország 1949 óta először vonta kétségbe a vasfüggöny elvét, felmondva a szocialista szolidaritást, hogy a keleti blokk országait továbbra is elszigeteli a Nyugattól. A SED Politikai Bizottsága ezt meglehetősen zaklatottan vette tudomásul, de Heinz Kessler honvédelmi miniszter megnyugtatta őket, hogy biztos budapesti értesülések szerint csak műszaki intézkedésekről van szó, melyek nem érintik a valós határellenőrzést. Mindazonáltal az illegális határátlépők száma az osztrák–magyar határon egyre nőtt.[12]

A MSZMP KB Külügyi Osztálya által 1989 márciusában készített tájékoztató pontosan jelzi az NDK-ban megindult erjedést: „A közhangulat … romlik. Erős az NDK polgárainak kivándorlási törekvése. Romlott az állam és egyház viszonya. 1953 óta lényegében először lépett ki az ellenzék az utcára. (1988. január 17-én a R. Luxemburg és K. Liebknecht meggyilkolása évfordulójának emlék demonstrációján.)."[13] Az NDK-ban zajló folyamatokat a szovjet külügyi vezetés is megkülönböztetett figyelemmel vizsgálta. Az SZKP KB Nemzetközi Osztályának Alekszandr Jakovlev (Gorbacsov tanácsadója) számára készített 1989. februári feljegyzése a következőket tartalmazza: „Az NDK-ban különlegesen összetett helyzet van kialakulóban a látszólagos jólét ellenére. Annak ellenére, hogy az NDK kitűnik a többi szocialista ország közül gazdaságának jobb állapotával és magasabb életszínvonalával,

[9] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.30-31.
[10] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.25-26.
[11] A vasfüggöny utolsó áldozatát – Kurt Werner Schulzot, egy NDK-s családapát – is önvédelemből lőtte le egy sorkatonai szolgálatot teljesítő magyar határőr Sopron térségében 1989. augusztus 21-én, miután a férfival összeverekedett. Az áldozatról magyar dokumentumfilm készült. (*Határeset*; rendezte Szalay Péter, 2005).
[12] Horváth István – Németh István: *...és a falak leomlanak.* p.353.
[13] MOL V. főosztály M-KS-288 f. 32./1989/ 1. őe. 29. dok.

az ország gazdaságának helyzete valójában rosszabbodik. Nyomasztó az adósságteher és az NSZK-tól való növekvő függőség. A pártvezetés nagyrészt személyes ambíciók nyomása alatt igyekszik elkerülni a megújulás problémakörét. Az NDK vezetés konzervativizmusának kritikus elemzésekor mindenképpen figyelembe kell venni, hogy annak igenis van bizonyos objektív alapja. Az NDK nem nemzeti alapon jött létre, hanem ideológiai, osztály-alapon szerveződött, tehát a demokratizációba, a nyíltságba, a szólásszabadságba való gyors átmenet speciális problémákat vonhat maga után ebben az országban."[14]

Egy „szokásosnak" induló NDK-választás és ami utána következett

A határátlépésekkel azonban nem értek rá sokáig foglalkoznia SED vezetői, mert az NDK életében a május 7-én lezajlott helyhatósági választások nagy felindulásokat keltettek és a megbúvó indulatokat ezek után már nem lehetett véglegesen elcsitítani. Már a választások előtt számolni lehetett ellenzéki aktivitással, így sok keletnémet ellenzékit NSZK állampolgárnak tüntettek fel, hogy ne szavazhassanak.[15] A szavazatokat a „szokásos módon" számolták össze, így a Nemzeti Front jelöltjei kapták a voksok 95,98%-át. Mindenesetre ez az eredmény is párját ritkító, mert eddig még nem volt példa arra, hogy az állampárti lista 99% alatt teljesítsen. (Az ellenzék szerint a valóságban 20 %-nyi ellenszavazat érkezett.)[16]

A választási visszaélések kapcsán kibontakozó tiltakozási hullám és petíciós beadványok miatt több embert őrizetbe vettek, csak Kelet-Berlinben egy petíció nyomán 120 aláírót. Az ellenzék azonban egyre aktívabb lett; június 15-én 57 polgárjogi harcos nyílt levelet tett közzé, melyben a sztálinizmus megszüntetését, nyílt vitát és a bűnök napvilágra kerülését (köztük Ulbrichtét is) követelték, mert – mint írták – aki nem ismeri a történelmét, arra van kárhoztatva, hogy még egyszer elszenvedje a bűnöket.[17]

A SED felsőbb pártvezetése azonban a valóságról nem vett tudomást, egyre inkább egy külön világban éltek. Ezt támasztja alá az MSZMP KB Külügyi Osztályának tett követi jelentés, mely Wojciech Jaruzelski tábornok május 29-i Kelet-Berlinben tett látogatását ecseteli. „A főtitkári tanácskozáson E. Honecker a szokásos értékelést adta az NSZEP és az NDK belső helyzetéről. A május 7-i helyhatósági választásokat a párt és a vele szoros szövetségben tevékenykedő baráti pártok nagy sikerének minősítette. Kijelentette, hogy ez is megerősíti az NSZEP-t abban, hogy kitartson a bevált módszerek, a gazdaság- és szociálpolitika egységére épülő gyakorlat mellett."[18]

Június óta minden hónap 7-én tiltakozási akciókat tartottak a május 7-i választási csalásokra emlékezve, majd szeptember 4-én egy a lipcsei Nikolaikirchében tartott béke ima után 1500-an részt vettek az úgynevezett hétfői tüntetésen utazási és gyülekezési szabadságot követelve, melyből kinőttek a hétfőnkénti rendszeresen demonstrációk. Október 2-án hétfőn már 20 000-en voltak.[19]

Olaj volt a tűzre a politikai uborkaszezont nélkülöző nyári időszakban, hogy az NDK vezetése demonstratívan kiállt a Tienanmen-téren elkövetett mészárlást levezénylő kínai vezetés mellett, és azt egy június 4-én megejtett támogató látogatással is erősíteni igyekezett, ellenforradalmistáknak bélyegezve a kínai diákokat. Ez az álláspont még a pártvezetést is

[14] Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel.* p.247-248.
[15] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.211.
[16] A számadatok ellentmondásosak. Lásd: Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. p.211.; vö.: Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.726.
[17] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.213.
[18] MOL V. főosztály M-KS-288 f. 32. /1989/ 1. őe. 80. dok.
[19] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.727.

megosztotta és természetesen üzenet volt a hazai ellenzék irányába is. Jellemző a megkövült irányításra a Honeckernek még 1988 végén a KPD (Kommunistische Partei Deutschland) megalakulásának 70. évfordulója alkalmából mondott beszéde: „Sikerünk titka a párt és a nép bizalomteljes egységében rejlik. Az NDK stabil, dinamikus fejlődéből ered a jövőbe vetett bizodalmunk és azon szilárd meggyőződésünk, hogy a jövőbeni kihívásoknak is képesek leszünk megfelelni."[20]

Mindezen közben nyár végén már tömegesen hagyták el az NDK-t állampolgárai, hogy Magyarországon, Csehszlovákián és Lengyelországon keresztül az NSZK-ba juthassanak, 120 ezren pedig legális kiutazásukat kérvényezték. A kelet-német menekültek megszállták az NSZK budapesti, prágai és varsói nagykövetségeit, számukra menekülttáborokat kellett felállítani. (Augusztusban mintegy 220 000 hagyományosan Magyarországon nyaraló kelet-német tartózkodott az országban.)[21]

Ebben a kiélezett helyzetben rendezték meg augusztus 19-én Sopron mellett a Páneurópai Pikniket, amit 661 NDK állampolgár használt fel az Ausztriába való távozásra. Ezután négy nappal megszületett a magyar kormány hivatalos döntése, hogy az NSZK budapesti nagykövetségén tartózkodó 117 NDK állampolgár vöröskeresztes papírokkal Bécs felé elhagyhatja az országot.[22]

Az egész kelet-berlini rendszert döntően befolyásoló lépés azonban csak ez után következett. Szeptember 7-én Ormos Mária az MSZMP PIB keretében – Nyers Rezső megbízásából – Kelet-Berlinbe érkezett, hogy értesítse az SED-t a magyar kormány döntéséről, miszerint kiengedik a menekülteket. Az őt fogadó Egon Krenz délelőtti hivatalos megbeszélésükön ezt a tényt rendkívüli felindultsággal fogadta és visszautasította a magyar döntést. Délután azonban egy újabb – soron kívüli – megbeszélésen megváltoztatta álláspontját és megnyugtatta Ormost, hogy érti és megérti a magyar kormányt, „tényleg lehetetlenség fenntartani egy olyan államnak a legitimációját, ahonnan az egész ifjúság, millió számra el akar menni és az idősebb generációnak egy jelentős része is". A háttérben állítólag Gorbacsov soron kívüli kelet-berlini villámlátogatása állt, mely során „közölte, hogy nem nyújt védelmet a Német Demokratikus Köztársaság további fennállása érdekében".[23] (A szakirodalomban Gorbacsov szeptember 7-i látogatásának sehol nem találni nyomát, elképzelhető hogy félreértés történt és csak telefonon beszélt SED-vezetőkkel.)

A magyar kormány szeptember 11-én megnyitotta a határait az NDK-s menekültek előtt, így szeptember elején 32 500 NDK polgár távozott Magyarországon keresztül nyugatra. Az elhatározás a Moszkvával való előzetes formális és informális kormányközi (nem pártvonalon!) egyeztetések után, de részben a kormány saját felelősségére született meg szeptember elején.[24]

Demonstrációk – a SED elindul a lejtőn

Nyár végén és a kritikus szeptemberi időszakban Honecker epehólyagműtétje miatt nem tudta intézni az ügyeket (őt az erre alkalmatlan Günter Mittag gazdasági vezető helyettesítette); a pártvezetés pedig az NDK fennállásának 40. évfordulója (1989. október 6.) alkalmából tartandó ünnepségek szervezésével volt elfoglalva. Eközben folytatódtak és egyre nagyobb méreteket öltöttek a tiltakozó megmozdulások és az ellenzéki erők szerveződése. Az új

[20] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.212.
[21] Mary Fulbrook: *Németország története.* p.239.
[22] Horváth István – Németh István: *...és a falak leomlanak.* p.361.
[23] Interjúm Dr. Ormos Mária professzorasszonnyal. Budapest, 2006. október 13.
[24] A határnyitás körülményeire lásd: Horn Gyula: *Cölöpök.* Budapest, 1994. p.247–255.

szervezetek közül az egyik legjelentősebb az Új Fórum (Das Neue Forum) nyilatkozatot adott ki: „Minden NDK állampolgárt aktív és felelősségteljes magatartásra hívunk fel. A társadalmi szinten érezhető rezignáltság és a politikai vezetés bizalmatlan tanácstalansága minden polgár demokratikus aktivitásának újraéledését követeli meg a következő hónapokban."[25] Az Új Fórum képviselői szeptember 19-én kezdeményezték hivatalos elismerésüket, de másnap ezt elutasították és államellenesnek nyilvánították a szervezetet.

Még szeptember 12-én csatlakozott az Új Fórum felhívásához a Demokráciát most (Demokratie jetzt) nevű tömörülés, közreadva *Az NDK demokratikus átalakulásának tézisei* című programját.

Október 2-án kelt a Demokratikus Ébredés (Demokratischer Aufbruch) elnevezésű szerveződés alapító felhívása: „Az NDK társadalma szociális és politikai krízisben van. Országunk tekintélye jelentősen csökkent. A szocializmusba vetett hit megrendült. Ebben a helyzetben az NDK polgárok tömegesen hagyják el az országot. Ennek ellenére semmi jele annak, hogy a felsővezetés és a lakosság között konszenzus jöjjön létre. Ezért a szocialista rendszer reformja és megújítása elkerülhetetlen."[26] Október 29-én a kezdeményezés párttá szerveződött.

Még júliusban történtek kísérletek egy NDK-beli szociáldemokrata párt megszervezésére, de ez lassan haladt. Augusztus 26-án tettek közzé egy nyilatkozatot: „A mi társadalmunkat a SED abszolút igazság és hatalomigénye határozza meg, melyre az összes állami és társadalmi viszony épül. Az ideológiai igény és a valóság közötti szakadék azonban egyre szembetűnőbb. Országunk szükséges demokratizálásának előfeltétele ennek a valóság és hatalomigénynek a leküzdése. Ehhez tartozik a sztálinizmussal való nyílt szellemi szembenállás, mely az NDK jelenében és történelmében is megmutatkozik."[27]

Október 4-én a drezdai főpályaudvaron súlyos összetűzések voltak a tüntetők és biztonsági erők között, mert sokan fel akartak szállni az NSZK prágai nagykövetségére menekült keletnémeteket szállító vonatra.[28] Ilyen légkörben került sor október 6-án az NDK fennállásának 40. évfordulójára rendezett ünnepségekre, melyre maga Gorbacsov is hivatalos volt. Az ellenzéki körökben népszerű főtitkártól azt várták, hogy kiáll a reformok mellett, de Gorbacsov a nyilvánosság előtt óvatosan fogalmazott. Ellenben a SED Politikai Bizottságának tagjaival folytatott tanácskozáson arra figyelmeztetett, hogy „merész döntésekre" van szükség, mert „aki elkésik, megbünteti az élet."[29] Mindenesetre jellemző tény, hogy az ünnepségeken a tömeg nem saját vezetőit, hanem a szovjet főtitkárt éltette „Gorbi, Gorbi" kiáltásokkal. Ekkor, október 6-án Kelet-Berlinben kezdték el először használni a „Mi vagyunk a nép!" (Wir sind das Volk!) visszatérő jelszót.

Október 11-én a SED a *Neues Deutschland*ban közétett egy hangulatjavítónak szánt nyilatkozatot, azonban ez hatástalan maradt. Az erről készült belső jelentés megjegyzi: „a párt legfelsőbb vezetését direkt támadások érték, mindenekelőtt a művészek, értelmiségiek és diákok részéről, de növekvő számban más dolgozók, üzemi dolgozók és több éve párttagsággal rendelkezők is ebben az értelemben léptek fel … Növekvő mértékben

[25] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.214.
[26] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.214.
[27] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.217.
[28] Ezekről az októberi eseményekről számol be személyes élményei alapján, az ekkor a Fekete-dobozzal az NDK-ban titokban tevékenykedő Lovas Zoltán újságíró. Lovas Zoltán: *Jöttem, láttam, győztek.* p.73–100.
[29] Németh István: *Németország története.* p.544

fogalmazódik meg kritika Mittag és Hermann (ti. Günter Mittag és Joachim Hermann- a szerző) elvtársokkal szemben, őket személyesen is felelősnek tartják a kialakult helyzetért."[30]

Hatalomváltás az NDK élén – a fal leomlik

Az ünnepségek után a pártvezetésben is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a helyzet tarthatatlan és Honeckernek mennie kell. Október 12-én a SED területi vezetőivel folytatott ülésen élesen kritizálták a főtitkárt, amire eddig a Politikai Bizottságban még sohasem volt példa. Elsősorban a népszerűsége miatt a berlini pártközpontból Drezdába „száműzött" Hans Modrow tett ki magáért, aki igen szorult helyzetbe került a menekülteket szállító prágai vonatok ügye miatt.

Egon Krenzet a központi bizottság titkárát és az NDK Államtanácsának elnökét ez bátorította fel, hogy a következő politikai bizottsági ülésen megkísérelje Honecker megbuktatását. Abban állapodtak meg Günter Schabowski politikai bizottsági taggal és Harry Tischel a Szabad Német Szakszervezeti Szövetség (FDGB) elnökével, hogy Honeckert az ülés elején Willi Stoph miniszterelnök lemondásra szólítja fel. Tisch megszerezte Moszkva beleegyezését, ezért minden a papírforma szerint alakult. Az október 17-én történtek elbeszélésre adjuk át a szót Schabowskinak: „Az ülés megkezdődött. Honecker szokásosan néhány bevezető szót szólt és rá akart térni a napirendi pontokra, mikor Stoph félbeszakította és javasolt egy napirendi változást. Első pontnak a főtitkár leváltását javasolta. Honecker erre kővé vált arccal reagált, de engedélyezte a vitát."[31]

Az így kialakult vitában a lemondásra felszólított Honecker, Mittag és Hermann saját maga ellen szavazott és másnap a Központi Bizottság Krenzet választotta a párt főtitkárának. Krenznek a rendszerváltás (Wende) csak annyit jelentett, hogy a régi rossz politikát kijavítja.

Aznap esti televíziós beszéde elmaradt a várakozásoktól; Krenz a régi SED elitről alkotott tipikus negatív képet rögzítette: sötét öltöny, merev tartás, monoton retorika. Még a párt reformereiben is csalódást keltett a beszéd, így a vezető váltás nem volt alkalmas az ellenzék megnyugtatására; hamarosan az ő nevei is a távozásra felszólító transzparensekre került.[32]

Időközben már a tüntetések is egy új dimenzióban mozogtak. Az október 9-i 70 000-es lipcsei tüntetést tekintik a fordulópontnak, mert azt már nem merték erőszakosan feloszlatni. A Krenz kinevezését követő első hétfőn pedig csak Lipcsében több mint 300 000-en vonultak az utcára.

Krenz még október 26-án telefonált Kohlnak akivel tartós együttműködésről beszéltek. November első hetében Gorbacsovval tárgyalt Moszkvában, ahol stabilnak ítélték meg pozícióját. Úgy nyilatkoztak, hogy az újraegyesítés témája nincs napirenden, azonban ezen a héten érte el a tüntetési hullám a csúcsát: Kelet-Berlinben az Alexanderplatzon és Lipcsében több mint fél-fél millió ember demonstrált nagyobb szabadságot követelve. Ezért a „régi gárdából" visszamaradt vezetők jobbnak látták, ha félre húzódnak: november 7-én testületileg lemondott a Willi Stoph vezette kormány, másnap pedig az egész politikai bizottság. Az új miniszterelnök a november 13-án hivatalba lépő, hiteles alternatívaként megjelenő 61 éves Hans Modrow lett.[33]

---

[30] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.217.
[31] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.218. (A visszaemlékezések némileg ellentmondóak; Honecker narratívját lásd uo.)
[32] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.729
[33] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.730.

A legsürgetőbb feladat a nagy kivándorlási válsággal összefüggésben az utazási kérdés rendezése volt. Ezt sürgették a Prágából jövő, a csehszlovák–NDK határ lezárásával fenyegetőző hangok is. Ezért időnyerés céljából amellett döntöttek, hogy előbb biztosítják az utazási szabadságot, a törvényt pedig később fogadtatják el a parlamenttel. Krenz november 9-én informálta a központi bizottságot az új utazási rendelkezésekről, mely szerint a külföldi utazási kérelmek feltétel nélkül kiállíthatók és minden NDK állampolgár másnap reggeltől vízumot kaphat. A hatóságokat utasították, hogy az útleveleket és a vízumokat gyorsan és bürokráciamentesen adják ki, a rendelkezés „azonnal" hatályba lép.

Valójában még nem hivatalos határozatról volt szó, csak kormány előterjesztésről, melyet Krenz kapott szentesítésre Dieckel belügyminisztertől a központi bizottsági ülés alatt. Normális esetben a politikai bizottság jóváhagyása után kezdődhetett volna a javaslat minisztertanácsi megtárgyalása és a végrehajtási utasítási kidolgozása, Krenz azonban megbízta Schabowskit, az informálásért felelős új központi bizottsági titkárt: „Ezt tedd közzé. Ez lesz a mi szenzációnk."[34] Schabowski, pedig az élőben közvetített sajtókonferencián félreérthetően fogalmazott, amikor azt mondta, hogy a határozat azonnal érvénybe lép, nem tudván, hogy az még csak kormány előterjesztés.

Így a november 9-én este a híradót néző sok kelet-berlini a várost kettészelő falhoz sietett, követelve kiengedésüket. A határon fejetlenség uralkodott, mert a határőrök semmiféle utasítást nem kaptak (nem is kaphattak, mivel még nem létezett határozat), de végül a kialakult helyzetet látva Krenz 10 óra tájban hozzájárult a határ megnyitásához; ezzel a berlini fal 28 év után leomlott. Ebből az alkalomból az Új Fórum nyilatkozatot adott ki: „Erre a napra vártunk majdnem 30 éve. Ráztuk a ketrec rácsait. Az ifjúság azzal az állommal nőtt fel, hogy egyszer szabad lesz és megtapasztalhatja a világot. Ez az állom most valóra vált, ez ünnepnap mindnyájunk számára … A nyitott határ napvilágra hozza azt a politikai káoszt és gazdasági helyzetet, amit a lelépő politika és bürokrácia hagyott hátra."[35]

Másnap a schönebergi városháza előtti naggyűlésen tette, a fal felépülését még kormányzó-polgármesterként *(regierender Bürgermeister)* átélő Willy Brandt elhíresült kijelentését: „Most összenő, ami összetartozik."[36]

Deák András a következő képen látja a berlini fal leomlásának jelentőségét: „Ez az esemény – ma visszatekintve rá – döntő fontosságú. Ekkortól ugyanis a német egyesítés addig két külön szálon futó folyamata egyetlen, megállíthatatlan folyammá olvadt össze. Egyrészt volt az eseményeknek egyfajta belső, a német nép által meghatározott logikája, amely egyértelműen az egyesülés felé haladt, és kifejlődését legfeljebb lassítani vagy gyorsítani lehetett. Másrészt ez a folyamat diktált minden a német kérdés rendezésével kapcsolatos külső tárgyalást, eszmecserét, hisz mind a négy győztes hatalom el akarta kerülni, hogy kész tények elé állítsák."[37]

Az első külföldi reagálások

Kohl kancellár lengyelországi útját megszakítva sietett haza a fal leomlásának hírére. Beszédében, melyet 10-én a schönebergi városháza előtt mondott el, már a külpolitikai szempontokra is figyelemmel volt. „Most mi valamennyien nagy próbatétel előtt állunk. Ezekben a napokban a túloldalon az NDK-ban élő honfitársainktól, Kelet-Berlinből, Lipcséből Drezdából és még sok más városból a józan megfontoltság jelzései érkeztek

[34] Németh István: *Németország története.* p.546-547.
[35] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990*. p.220.
[36] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.733.
[37] Deák András: *A német újraegyesítés diplomáciája. Európai Szemle,* 1998/4. p.84.

hozzánk, olyan üzenet, mely azt tanúsítja, hogy népünk történelmének ezekben a csodálatos, de ugyanakkor súlyos óráiban nagyon fontos józannak maradni és okosan cselekedni. Az okos cselekvés azt jelenti, hogy utasítsuk vissza a radikális jelszavakat és hangokat. Okosan cselekedni e pillanatban azt jelenti, hogy egyetlen egységben tudjuk szemlélni a világpolitikai, az európai és a német történelmi folyamatot."[38]

A nyár óta felgyorsult események teljesen felkészületlenül érték a nyugatot is. Bár számos jelből érezni lehetett, hogy valami készül, a szovjet blokk e látványos és gyors dezintegrációja mégis váratlan volt. Ennek megfelelően a német helyzettel kapcsolatos kezdeti reakciók bizonytalanok voltak; míg az Egyesül Államok elégedetten vette tudomásul a történteket, saját hidegháborús politikájának sikereként értékelve azt, addig Franciaország és Nagy-Britannia aggodalommal tekintett egy esetleges német egyesülési folyamat elé.[39]

November 18-án, Kohl a tizenkét EK-ország állam- és kormányfői részére rendezett párizsi csúcstalálkozóra utazott, ahol a központi téma Németország helyzete volt. Margaret Thatcher állt ki legmarkánsabban a status quo mellett. Kohl így emlékszik vissza: „Természetes, hogy nagyon rossz hangulatom lett. Nem vártam volna sem Hágától, sem Rómától, sem Londontól, hogy ismét bizalmatlanul nyilvánuljanak meg irántunk, németek iránt. Viselkedésük azt fejezte ki: 'A németek már megint csak a nemzetegységről beszélnek, és már egy cseppet sem érdekli őket Európa.' Intőn megidézték Rapallo szellemét és ezzel megint azt szuggerálták, hogy Németország Oroszország felé orientálódik. … Aztán egyre záporoztak a kérdések: milyen gyorsan vezet el az út a Németország keleti részében elérendő szabadságtól Németország egységének helyreállításához? Aztán jöttek a régi aggodalmak, hogy Németország megint túlságosan erős lesz."[40] Kohl felhívta kollégái figyelmét, hogy az NDK-ban és a többi közép- és kelet-európai országban végbemenő folyamatok nem elválaszthatók és neki ugyanannyira érdeke ezeknek a folyamatoknak összeurópai keretbe ágyazása, mint a német egység.

A Szovjetunióban Gorbacsov és Eduard Sevardnadze külügyminiszter megpróbálták uralni az átalakulási folyamatokat, miközben saját belső ellenzékükkel is meg kellett küzdeniük. Ezeket az ortodox erőket elsősorban Valentin Falin volt kelet-berlini nagykövet, az SZKP KB nemzetközi osztályának vezetője és a párt konzervatív erőit vezető Jegor Ligacsov mozgatták és erős befolyásuk volt a tábornoki karra is. A berlini fal leomlása különösen radikális megnyilvánulásokat szült e körből; többen a belnémet határ szovjet katonai lezárását indítványozták. Sevardnadze azonban egy Európa közepén végrehajtott szovjet katonai intervenció veszélyeire hívta fel a figyelmet és csak Gorbacsov erőteljes támogatásával tudta leszerelni a radikálisokat.[41]

Az NSZK vezetése kezdettől visszafogottan reagált (mint a májusi fejlemények óta mindig), hogy ne terheljék a bonyolult szituációt és ne erősítsék Gorbacsov moszkvai ellenfeleit. Mindenesetre Kohl kancellár a már említett schönebergi városháza előtt tartott naggyűlésen biztosította a kelet-németeket, hogy „ebben a nagy és történelmi órában" nincsenek egyedül, és folytatniuk kell a szabadságért folytatott harcukat: „Mi a ti oldalatokon állunk. Egy nemzet vagyunk."[42]

---

[38] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.83–84.
[39] Jürgen Weber: *Germany 1945–1990: a parallel history.* p.222.
[40] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.93-94.
[41] Sevardnadze visszaemlékezésében arra hívja fel a figyelmet, hogy ezekben a napokban közel jártak a harmadik világháborúhoz. Lásd: Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.734.
[42] Németh István: *Németország története.* p.551.

A kancellár az Európai Parlament november 22-i strassburgi rendkívüli ülésén újfent az európai megosztottság és a német kettéosztottság egymásba ágyazottságára irányította a képviselők figyelmét. „Európa nemcsak Londonból, Rómából, Hágából, Dublinból és Párizsból áll. Varsó és Budapest, Prága és Szófia ugyanúgy Európához tartozik, akárcsak Berlin, Lipcse vagy Drezda. Németország egysége csak akkor jöhet létre, ha öreg kontinensünk egysége egy lépéssel megelőzi. A Németország-politika és az Európa-politika egyazon érme két oldala."[43] Felszólalásában kitért rá: „Mindenki számára, aki kételkedik a Német Szövetségi Köztársaság magatartásában álljon itt világosan emlékeztetőül: a német szövetségi kormányzat teljes mértékben kiáll az EK Egységokmánya és az abban foglalt célkitűzések mellett. Kiáll az Európai Unió létrehozása mellett. Az európai egyesülési folyamat folytatásának és erősítésének számunkra nincs alternatívája. Álláspontunk teljesen világos és egyértelmű. És senkinek nem áll jogában, hogy ebben kételkedjék!"[44]

Az Európai Parlament végül mindössze két ellenszavazattal elfogad egy határozatot, mely kimondja: az NDK-ban élő németek joga, hogy „egy újraegyesített Németország és egy egységes Európa részévé váljanak." Kohl a határozat elfogadása kapcsán megemlíti emlékirataiban, hogy meglepődve tapasztalta az európai szocialisták segítőkészségét. „Az ezt követő időszakban is a szocialista kormányfőktől és pártvezetőktől kaptuk a legtöbb támogatást a német kérdést illetően. A második világháborút követő időszakban éppen ellenkezőleg, a különböző országok kereszténydemokrata pártjai támogatták inkább az egységes Európa létrejöttére vonatkozó elképzeléseket, míg a szocialista oldal e kérdésben sokkal szkeptikusabbnak mutatkozott."[45]

Modrow a színre lép

Modrow-t november 13-án a Népi Kamara hivatalosan miniszterelnökké választotta. Az új miniszterelnök kedvezőtlen kül- és belpolitikai helyzetben lépett hivatalába és a gazdaság siralmas állapota miatt reformjai már nem segíthettek a rendszeren. (1989 végén az NDK-nak 120 milliárd nyugatnémet márkás deficite és 20 milliárd dolláros külföldi adóssága volt, ipari termelékenysége pedig 10 év alatt a felére esett vissza.) Modrow erős gazdasági támogatást akart szerezni az NSZK-tól és az Európai Közösségtől, de úgy, hogy amennyire lehet megőrzi az NDK szuverenitását és szocialista piacgazdasággá alakítja az országot. Mindezen elképzelések közben napi több mint kétezer ember hagyta el az NDK-t, a SED több mint hárommilliós tagsága pedig a felére olvadt.

Ezért az NDK kormányfő november 17-i korránnyilatkozatában a két német állam közötti szerződéses közösséget javasolt, december 4-én pedig a *Spiegel*nek adott interjújában felvetette a német konföderáció lehetőségét is.[46]

Tervei megvalósításához Modrow a teljes állami irányításban átvette a hatalmat: december 3-án a politikai és központi bizottság is lemondott, 6-án pedig Egon Krenz távozott a főtitkári posztból, valamint elvesztette az Állami Tanács és a Nemzeti Védelmi Tanács elnöki tisztét. Mindenhova Modrow emberei kerültek, ő maga pedig az Állami Tanács elnöke maradt és egyben kormányfő is volt.[47]

---

[43] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.94–95.
[44] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.97.
[45] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam*. p.95.
[46] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.735.
[47] Az NDK a szocialista blokkon belül az államtanács típusú modellt követte 1960-tól, szemben a minisztertanácsi (pl. Magyarország) és a prezidenciális (pl. Jugoszlávia) berendezkedésű

A hatalmi struktúra is átalakult: december 1-én – részben nyugati nyomásra – törölték az alkotmányból a SED vezető szerepét, a SED decemberi pártnapján pedig megszüntették a párt magán hadseregét és anyagi eszközei feletti rendelkezését (akadémiák, újságok) korlátozták. Ezek után a SED (mely majdnem feloszlatta magát) felvette a SED–PDS nevet (Sozialistische Einheitspartei – Partei des Demokratischen Sozialismus), elnöke Gregor Gysi lett.[48]

„Hazánk, egységes Németország", vált az NDK himnuszából vett idézet a november 6-i lipcsei tüntetés után jelszóvá. Ezek a hangok meglehetősen nyugtalanítóan hatottak angol-francia körökben, ezért Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter november 13-án megnyugtatta EK-beli kollegáit, hogy az NSZK nem törekszik „egyéni teljesítményekre a külpolitikában". A lengyelek nyugati határuk miatt aggódva hasonló megnyugtató hangú üzeneteket kaptak az NSZK-tól, bár az általuk olyannyira kívánt szerződést az Odera–Neisse határ változtathatatlanságáról – német belpolitikai érdekek miatt – nem tartották időszerűnek Bonnban.

A londoni *Times* már októberben a „Negyedik Birodalom" szellemével rémisztgetett. Az új helyzet „feltehetőleg német hegemóniához fog vezetni, mely az Írország nyugati partjainál fekvő Aran szigetektől Vlagyivosztokig terjed majd. A briteknek, a franciáknak és más európaiaknak teljes mértékben igazuk van, amikor rosszul érzik magukat ezektől a történelmi kilátásoktól."[49]

Kohl kancellár tízpontos programja – reakciók

Kohl kancellár a Bundestag előtt óvatosan érvelt a keleti változásokról. Mikor kijelentette, hogy az NSZK természetesen tiszteletben tart minden olyan döntést, amit az NDK-ban a nép szabad önrendelkezése útján született, még a zöldek is megtapsolták.

Ebben a visszafogott légkörben volt meglepő Gorbacsov moszkvai egyetemisták előtt mondott beszéde, melyben, nem zárta ki Németország egyesítését és erről megjegyezte, hogy az az NDK és NSZK „belső ügye".[50] Bizonyos moszkvai körökben nyílván már előbbre jártak a kérdésben, mint a Szövetségi Köztársaságban, így nem meglepő Nyikolaj Portugalov bonni szovjet szakértő november 23-i látogatása a bonni Kancellári Hivatalban, mely arra irányult, hogy az NDK-s fejleményekről kialakult bonni elképzeléseket megtudakolja, és utalt arra, hogy a Szovjetunió középtávon zöld utat adhat a német konföderációnak.

A Portugalov kérdéseire született írásos NSZK választ – Kohl híres tíz pontját – Julij Kvicinszkij bonni szovjet nagykövet november 28-án kapta meg, mikor azt Kohl kancellár a költségvetési vita során a Bundestagban ismertette. (A négy nagyhatalom a programot a költségvetési vita napjának reggelén kapta kézhez a követségeken keresztül. A titoktartás sikeres volt, még az FPD és Genscher sem(!) ismerte a program tartalmát.) A program első öt pontja a német-német kapcsolatokat tárgyalja, a második öt, pedig ennek nemzetközi vetületét. A tervezet több azonnali, segítségnyújtási elképzelést tartalmazott, de a legnagyobb visszhangot az NSZK és NDK közötti állami viszonyt tárgyaló pontok váltották ki:

(4. pont): „Modrow miniszterelnök korránnyilatkozatában (ti. a november 17-iben; V.A.) szerződési közösségről beszélt. Kész vagyunk magunkévá tenni ezt a gondolatot. Mert a

országokkal. Erre részletesen lásd Georg Brunner: *Kommunistische Verfassungsmodelle. Eine typologische Übersicht. Südosteuropa,* 1986/1. p.1–32.

[48] Hermann Weber: *Die DDR 1945–1990.* p.220–221.

[49] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.112.

[50] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.736. és Németh István: *Németország története.* p.533.

Németországban létező két állam közelsége és a kapcsolataink sajátos jellege minden területen és minden szinten a megállapodások egyre sűrűbb hálózatát teszi szükségessé...”

(5. pont): „De arra is készek vagyunk, még egy döntő lépéssel tovább menjünk, és a Németországban létező két német állam között konföderatív struktúrákat alakítsunk ki azzal a céllal, hogy ezt követően Németországban föderációt, azaz szövetségi államrendet hozzunk létre. Ennek szükségszerű előfeltétele egy demokratikus, legitim kormány az NDK-ban … Ma senki nem tudja, milyen lesz végül az újraegyesült Németország. De abban biztos vagyok, hogy az egység bekövetkezik, ha a Németországban élő emberek akarják.”

(10. pont): „…Az újraegyesítés, azaz Németország állami egységének helyreállítása változatlanul a szövetségi kormány politikai célja. Hálásak vagyunk azért, hogy ebben az ez év májusi brüsszeli NATO–csúcs nyilatkozatában ismét szövetségeseink támogatására találtunk … Ami ezt a folyamatot zavarhatná, az nem a reformok bevezetése, hanem azok elutasítása. Nem a szabadság teremt instabilitást, hanem a szabadság elfojtása. Minden sikerült reformlépés egész Európa számára több stabilitást, nagyobb szabadságot jelent.”

Hasonlóan fontosak a majdani Németország európai szerepéről mondottak:

(6. pont): „A német-német kapcsolatok fejlődése továbbra is összeurópai folyamatba és a nyugat-keleti kapcsolatokba ágyazódik. Németország jövendő épületének az egységessé vált Európa épületébe kell illeszkednie … Gorbacsov főtitkár és én ez év júniusi közös nyilatkozatunkban egy ’közös európai ház’ építőelemeiről beszélünk.”[51]

A kancellár a parlament előtt alaposan megindokolja programját és azt a NATO 1967-es stratégiai koncepciójával támasztja alá, melyben az áll, hogy Európában nem lehet végleges rendezés a német kérdés megoldása nélkül, ami az egyik fő feszültségforrás.

Kohl utólag így kommentálja a tíz pontot: „Egészen tudatosan kerültem a programban bármilyen időpont megjelölését. Egyfelől nem kívántuk saját cselekvési terünket korlátok közé szorítani, másrészt az itt-ott óhatatlanul felbukkanó kétkedőket feleslegesen ingerelni. Ebből kiindulva teljesen lehetetlen volt bármilyen határidőket szabni és kitűzni. Annak idején nekem is az volt a véleményem, hogy minimum három-négy évre van szükség a német egység létrejöttéhez, azaz arra csak az európai belső piac létrejötte után kerülhet sor. Amint azt az események megmutatták, az időpontok meghatározásának mellőzése felbecsülhetetlen értéknek mutatkozott.”[52]

A reakciók többnyire pozitívak voltak. A Bundestagban a zöldek kivételével mindenki egyetértett a tervezettel. (Jutta Oestle-Schwerin a zöldek frakcióvezetője, azzal vádota a kancellárt, hogy birodalmi politikát folytat.) A szociáldemokraták, még saját ötleteik egy részét is felfedezni vélték a kancellár beszédében. Bár néhány szociáldemokrata pártvezér, köztük Hans-Jochen Vogel pártelnök vonakodott maradéktalanul elfogadni Kohl javaslatait, mivel féltették az NDK polgárok önálló cselekvéshez való jogát. Az újraegyesítést is korainak tartották és még a fogalom használatát is kerülték. Günter Grass író síkraszáll a „konföderáció mellett és az egységre való felhívás ellen”. Richard Weizsäcker államelnök azonban a fal leomlása óta hallgat és a parlamenti végszavazáson végül az FDP nem támogatja a programot, mert nincs benne az Odera-Neisse határ garantálása, amit Genscher nagyon fontosnak tart.[53]

A november 29-i írott sajtóban pozitívak a visszhangok: „Újraegyesítés – megtörténtek a kezdeti lépések!” írja a *Bild*; „Kohl kancellár magához ragadta a kezdeményezést a Németország-politika kérdésében. A kancellár felismerte a perc kínálta esélyt és megértette az

[51] A tervezet teljes szövegét magyarul lásd: Németh István (szerk.): *A német kérdés.* p.209–213.
[52] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.104.
[53] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.110. és 157.

idők szavát, az előbbit kihasználta, az utóbbit követte."- áll a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban.[54]

Washingtonban is megértésre talált Kohl bejelentése, csak a kellő egyeztetés hiányát panaszolták. George Bush elnök és James Baker külügyminiszter kifejtette, hogy elviekben egyetértenek a program tartalmával, de az újraegyesítéshez adott hozzájárulásukat ahhoz kötötték, hogy az egységes Németország a nyugati szövetségi rendszer tagja marad. Ez megfelelt az év májusában meghirdetett partnership in leadership koncepciójának, mely egy Amerika barátabb Európát akart és ebben Németország központi szerepet játszhatna. Nem véletlen, hogy ez az angolok erős ellenérzésével találkozott.[55]

Kohl számára Bush volt a legbiztosabb partner. Régről ismerik egymást, még amikor alelnök volt Ronald Reagan mellett. Kohl szerint valamennyi elődjénél többet ért a külpolitikához és a németek igaz barátjának bizonyult. Egy ország nem maradhat szétdarabolva – gondolta. A december 2-i máltai csúcstalálkozó előtt például kérés nélkül egyeztet a németekkel, hogy milyen álláspontot képviseljen a Gorbacsovval folytatott tárgyaláson a német kérdésről. „Az volt a benyomásom, hogy utoljára az Adenauer–Dulles időszakban volt a mostanihoz hasonlíthatóan jó a német-amerikai viszony"– így Kohl.[56]

A német kérdésben hagyományosan óvatos angol-francia politika jelei most is felszínre kerültek és inkább fenntartásaikat fejezték ki mint, hogy egyetértőleg nyilatkoztak volna. A legmesszebb Francois Mitterrand francia köztársasági elnök ment el, aki november 28-án újságíróknak nyilatkozva kijelentette, hogy Németország „önálló hatalomként, ellenőrzés nélkül" Európa számára elviselhetetlen. Egyik bizalmasa még a régi francia–orosz szövetség felélesztésével is fenyegetőzött Németország egyesülése esetén.[57]

Thatcher is meglehetős fenntartásokkal viseltetett az események alakulásával kapcsolatban. Az angol vaslady a *The Sunday Times*nak 1990. február 25-én így nyilatkozott: „Nem hagyhatjuk egyszerűen figyelmen kívül ennek az évszázadnak a történelmét, mint ha meg sem történt volna, hogy aztán azt mondjuk: 'Most egyesülünk, és minden egyebet később dolgozunk majd ki.' Ez így nem mehet."[58]

Gorbacsov szintén elég nyíltan fejezte ki nemtetszését a tervezettel kapcsolatban – amit végső soron Portugalov látogatása hívott életre. Felhívta a figyelmet, hogy vissza fog utasítani minden olyan kísérletet, mely az NDK szuverenitását korlátozza, mert szerintük az NDK stabilitása és Európa stabilitása szorosan összefügg.[59]

A drezdai látogatás

Időközben a helyzet az NDK-ban minden téren egyre romlott, az állami szervek a leépülés jeleit mutatták, a tüntetések pedig nem szűntek meg, csak most már a német egységet követelték. Ilyen helyzetben érkezett december 19-én Kohl kancellár Drezdába, hogy tárgyaljon Modrowal, aki bár elutasította a tíz pontos programot, mégis azonnali segítségre volt szüksége.

Kohlra az őt éltető drezdai tömeg olyan személyes benyomást tett, ami az egyesítési folyamatban meghatározó élménye lett. Sikerült megállapodniuk a két állam közötti

[54] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.107.
[55] Deák András: *A német újraegyesítés diplomáciája.* In: *Európai Szemle,* 1998/4. p.86.
[56] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.104–105., 108. és 113.
[57] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.750.
[58] Az interjút idézi Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban.* II. p.519.
[59] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.738.

vízummentes gyalogos közlekedés december 24-e utáni bevezetéséről (így az ünnepekre a két német államban de facto helyreállt a szabad költözés joga), de Kohl visszautasította Modrow 15 milliárd márkás támogatás iránti kérelmét. Drezdai beszédében a kancellár nem hagyta magát elragadtatni a Frauenkirche előtti lelkes hallgatóságtól, egyértelműen a külföldnek beszélt: „Mi, németek, nem egymagunkban élünk Európában és a Földön. Csak egy pillantást kell vetnünk a térképre, hogy eszünkbe jusson, minden itteni változás hatással van szomszédainkra, keleti szomszédainkra éppúgy, mint a nyugatiakra. Semmi értelme eltitkolni és nem tudomásul venni, hogy sokan vannak, akik aggodalommal, sőt némelyek félelemmel telve tekintenek erre a mi utunkra. A félelemből viszont semmi jó nem származik."[60]

Kohl politikája Drezdától kezdve érezhetően megváltozott. Korábban ő is elképzelhetetlennek tartott egy gyors újraegyesítést, de az NDK-ban szerzett személyes benyomások ezt az elgondolását megváltoztatták. „Úgy vélem, meg tudjuk valósítani az egységet. Menni fog. A folyamat már feltartóztathatatlan, az embereknek ez a vágyuk. Ennek a rendszernek végérvényesen vége"[61] – mondta munkatársainak. Modrow Kohl szemében csak egy szabad választásokkal nem legitimált régi SED tag volt. Ettől kezdve nem állt érdekében tárgyalásokat folytatni a SED vezetőkkel, helyettük a népben és az időben bízott. Azt is érzékeltette, hogy nem ad nagyobb pénzsegélyeket, pusztán gyorssegélyt a szabad választásokig, így is gyengítve a SED vezetést. Ezért utasítottak vissza egy január 25-én Bonnba benyújtott NDK-s együttműködési szerződés tervezetet is.[62] Az NSZK-ban ezért sokan érzéketlenséggel, a minimális szolidaritás hiányával vádolták, nem látva taktikája mögé, melyet később így foglalt össze: „Belátható, hogy teljes mértékben abszurd lett volna közvetlenül az első szabad választások előtt néhány héttel támogatást nyújtani ennek a rendszernek."[63]

Az NDK mozgásterének szűkülése

Időközben az NDK-ban az ősz folyamán alakult nagyobb ellenzéki szervezetek lengyel és magyar mintára kerekasztal tárgyalásokat kezdtek, s január végén Modrow hangulatjavítás képen bevonta őket a kormányzásba, megalakítva a Nemzeti Felelősség Kabinetjét. Mindazonáltal bizonyos NDK-s körökben, továbbra is túl gyorsnak tartották a változásokat és a Kohl által vázolt végcéllal sem tudtak azonosulni. „Nem tudom, hogy ez a kisebb német állam jelenlegi helyzetében kibírja-e a nyitott határokat. Amiatt is aggódom, hogy az NSZK-ban – bár nincsenek megvalósítható terveik – ismét hallatják hangjukat az újraegyesítést követelők."[64] – nyilatkozta Günter Grass 1989 végén a *Spiegel*nek.

1990 elejére – a tíz pontos programot követő konfrontálódás lecsengésével – a szovjet álláspont is enyhülni látszott a német kérdésben. Portugalov január 24-i *Bild*ben megjelent interjúja pedig valóságos szenzációként hatott. Itt azt mondta, hogy ha az NDK polgárai az újraegyesítést akarják, akkor az be fog következni és a Szovjetunió nem fog beavatkozni.

A körülményeket kihasználva Mordow lépett fel kezdeményezően. Január 29-én a Népi Kamara előtt azt mondta, hogy a közállapotok romlása miatt haladéktalanul meg kell kezdeni a szerződéses közösség létrehozásáról szóló tárgyalásokat Bonnal és az NDK-nak az összeomlás elkerüléshez nagy arányú pénzsegélyre van szüksége. Másnap Moszkvába utazott,

[60] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.132.
[61] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.134.
[62] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.739.
[63] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.155.
[64] Günter Grass az újraegyesítésről.: In.: *Der Spiegel,* 1989/47.; magyarul in: *Kritika,* 1990/3. p.36.

ahol Gorbacsovval egy a kelt-berlini szovjet nagykövet közreműködésével kidolgozott, a német egységet négy lépcsőben elképzelő tervezetett vitatott meg. Eszerint a négy lépés:
1. szerződéses közösség konföderatív elemekkel (gazdasági-, pénzügyi-, közlekedési unió, jogharmonizáció)
2. konföderáció létesítése közös szervekkel és intézményekkel (parlamenti bizottság, tartományi kamarák, bizonyos területek közös végrehajtó szervei)
3. a két állam szuverenitási jogainak átruházása a konföderáció hatalmi szerveire
4. választások révén egységes német állam alakítása Német Föderáció vagy Német Szövetség formájában, egységes parlament mely elfogadja az alkotmányt és Berlin székhelyű egységes kormány.
Mordow terve ezenkívül tartalmazta, hogy a két német állam a föderációhoz vezető úton katonailag semleges lesz és a közös szabályozásig feltételezte a négyhatalmi jogok fennmaradását.[65]

A folyamatos változások ellenére januárban további 55 000 áttelepülő hagyta el Kelet-Németországot. Moszkvában az NDK katasztrofális helyzetét ismerve ezért nem fogalmaztak meg ellenvetéseket (a Szovjetunió is komoly ellátási gondokkal küszködött a kemény télben, nem volt olyan helyzetben, hogy konszolidálni tudta volna az NDK-t); Gorbacsov megjegyezte, hogy a német újraegyesítés, „mint jövőbeni lehetőség" immár nem zárható ki. Kezdeményezték hogy az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal is konzultáljanak, hogy később egy négyhatalmi keretben az NDK számára jó megoldást találjanak.

Modrow február 1-én ismertette a nyilvánossággal a konföderációs tervet, de azt Bonnban kétkedve fogadták, különösen ami a semlegességet illeti. Az, hogy Németország semleges legyen nem csak a kormányerők, de még az SPD számára is elképzelhetetlen volt, csak a Zöldek támogatták volna.[66]

Az NDK vezetés lehetőségei mind bel-, mind külpolitikai téren gyorsan szűkültek, ezért Modrow február 2-án a svájci rádiónak már azt nyilatkozta, hogy akár Németország semlegessége nélkül is elképzelhető az újraegyesítés és azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a nyugat-német márka hivatalos fizetőeszközzé váljon az NDK-ban.

A bonni Kancellári Hivatal a kedvező moszkvai reakciókra tekintettel még január 30-án felállította a Németország-politikáért Felelős Munkacsoportot, mely a különböző kormányzati hivatalok tevékenységét volt hivatott összehangolni az újraegyesítés érdekében. Vezetője a kancellária miniszter Rudolf Seiters lett.

Nem annak szánták, de döntő fontosságú lett a kancellár február 10-i moszkvai útja, melyen Gorbacsov, immár hivatalos szinten is elfogadta, hogy a két német állam egyesülhet. „A Szovjetunió, az NSZK és az NDK között nincs semmilyen véleménykülönbség a tekintetben, hogy a német nép egységének ügyét a németeknek maguknak kell eldönteniük, ugyanúgy, ahogy maguknak kell megválasztaniuk, hogy milyen formában, mennyi idő alatt, milyen ütemben és feltételek mellett akarják létrehozni az egységet."[67]

A mai napig nem lehet tudni, miért adta ilyen váratlanul a beleegyezését a pártfőtitkár. A szenzáció jelentőségét sokan nem is tudták felmérni akkor. Februártól kezdve már nem a

[65] Németh István: *Németország története*. p.555.
[66] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.740.; Németh a konföderációs terv bejelentését a davosi világgazdasági fórumra teszi. Németh István: *Németország története.* p.556.
[67] Deák András: *A német újraegyesítés diplomáciája.* In: *Európai Szemle,* 1998/4. p.89.

jövőbeni egyesülés volt a fő kérdés, hanem ennek mikéntje és különösen az, hogyan fog viszonyulni az egyesült Németország környezetéhez.

Kelet–nyugati félelmek és tárgyalások

Gorbacsov áldását követően tovább folyt az egyesítés külpolitikai megalapozása. A kezdeti nyugati aggodalmakat (lásd Mitterrand reakciói) egy a NATO december 15-i ülésén elfogadott nyilatkozat volt hivatva leküzdeni, mely a német Alaptörvény újraegyesítési rendelkezésén alapult. Ebben azt az álláspontot jutatták kifejezésre, hogy a NATO „olyan európai békére törekszik, amelyben a német nemzet szabad önrendelkezés útján visszanyeri egységét."[68] A csúcstalálkozón Andreotti olasz miniszterelnök a pángermán szellem újjáéledésétől óvott és kifejtette álláspontját, miszerint az önrendelkezést korlátok közé kell szorítani; ebben az álláspontjába Thatcher azonnal támogatásáról biztosította őt. A nyilatkozat kibocsátása után egy héttel pedig Mitterrand köztársasági elnök egy az NDK-ban tett demonstratív látogatáson elismerte, hogy a németeknek meg van a joga, hogy saját maguk döntsenek az egységet illető kívánságukról, de ez inkább az NDK függetlensége melletti kiállásként volt értelmezhető.

A francia álláspont változásában az európai integráció folytatásának kérdése volt a kulcsmotívum. Mitterrand szerint a német újraegyesítés legnagyobb akadálya „Németország semlegességének veszélye". Miután latchei személyes találkozójukon január 4-én Kohl kancellár meggyőzte őt, hogy a német egységet az európai integráció folytatásával, sőt elmélyítésével képzeli el, megnyerte magának a franciák támogatását. (Az 1992-es maastrichti szerződés és az euró közös pénzként való bevezetése jelentős részt a német újraegyesítést megelőző német-francia megállapodásra vezethető vissza. Később sokan azzal vádolták Kohlt, hogy a német márkát – mely a világ egyik legerősebb valutája volt – feláldozta az újraegyesítésért cserébe.)[69]

Egy párizsi konferencián a kancellár a következőket mondta: „A Német Szövetségi Köztársaság minden fenntartás és kikötés nélkül eleget tesz Európa iránti kötelezettségeinek, mivel éppen a mi esetünkben, a németek esetében igaz a tétel: Európa a mi sorsunk! Az Európai Közösség továbbfejlesztésében – erről mélyen meg vagyok győződve – továbbra is Franciaországnak és a Szövetségi Köztársaságnak jut a kulcsszerep."[70]

Angol részről Thatcher magántitkárának júliusban kiszivárgott bizalmas feljegyzései, melyben a németeket elbizakodottnak, tapintatlannak és egoistának nevezte borzolta a kedélyeket. „Nem tételezhetjük fel, hogy az egységes Németország éppolyan kényelmesen illeszthető Nyugat-Európába, mint az NSZK. Növekedni fog a hajlam arra, hogy ismét feltámasszák a Közép-Európa-tervet[71], amelyben Németország játssza a közvetítő szerepet Kelet és Nyugat közt"- írja a feljegyzés, ugyanakkor azt is megjegyzi: „Legyünk kedvesek a németekhez."[72]

Kohlnak mindvégig nagy nehézséget okozott megnyerni a brit miniszterelnök támogatását. Így nyilatkozik erről: „A Downing Street fenntartásai voltak a legerősebbek. Minden

[68] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.751.

[69] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.751.; Többen a francia támogatás végleges megadását későbbre teszik. vö.: Deák András: *A német újraegyesítés diplomáciája.* p.85.

[70] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam*. p.143.

[71] A többször előforduló Mitteleurópa tervekre történő hivatkozásokhoz lásd.: Németh István: *Európa-tervek 1300–1945.* p.132–136. és 154–181.

[72] Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban.* II. p.520.

ellenkező hírescteléssel ellentétben szimpátiával és tisztelettel viseltettem Margaret Thatcher iránt. Ugyanakkor számos szakmai kérdésben egészen más véleményen voltam mint ő. A németekkel szemben – sok kortársához hasonlóan – mélységes bizalmatlanságot táplált. Egyszerűen képtelen volt elfogadni, hogy Németország annak az évszázadnak a végén, amelyben két világháborút elveszített, a nagy győztesként mutatkozzék meg. Ezt egyszerűen igazságtalannak tartotta. … Az volt a benyomásom, hogy Margaret Thatcher a Churchill előtti időkben, a 19. században él, amikor a fő kérdés a 'balance of power', az erőegyensúly volt. A német kérdést illetően azt a nézetet képviselte, hogy a világháborút követő időszak még nem érkezett a végéhez. Még mindig úgy vélte, hogy Európa irányításának London a központja."[73]

Végül hosszas amerikai győzködésre a vaslady februárra adja be a derekát és járul hozzá az újraegyesítéshez, bár valószínűleg még mindig bízott az orosz vétóban. Németország jövendő tejes szuverenitásához, azonban csak áprilisban járul hozzá.[74] Később egyetlen külpolitikai kudarcaként Thatcher a német egység létrejöttét nevezte meg.

Állami szinten is elhangzanak szélsőséges megnyilvánulások a német kérdés kapcsán. Az egyik legdurvább kirohanást Jichak Samir izraeli miniszterelnök intézte, aki szerint egy egyesült és erős Németország ismét fel fogja használni a lehetőségeit arra, hogy megismételje a zsidó nép ellen korábban elkövetett bűnöket. Kohlt ez mélyen lesújtja. „Annak idején azt írtam Samirnak, ezek a feltételezések csak arra jók, hogy megrontsák egyébként jó és feszültségmentes kapcsolatainkat. Akárcsak neki, énnekem is az a meggyőződésem, hogy a nemzetiszocialisták és segítőik által elkövetett bűnöket nem szabad elhallgatni. Ennek emlékét mind a saját, mind az elkövetkező nemzedékek számára intő jelként, figyelmeztetésként kell megőriznünk. Másrészt meg vagyok győződve róla, hogy Samir ítélete nem igaz a mai németeket illetően – egyik német államot illetően sem –, sőt egyenesen megtagadom az ilyen ítélet jogosságát."[75]

Valutaunió, Népi Kamara-választások

Bonnban az NDK válságának elhárítására egyre jobban körvonalazódott egy gazdasági és valutaunió létrehozása, amiről januárban Theo Waigel nyugatnémet pénzügyminiszter még azt nyilatkozta, hogy az csak az NDK gazdasági megreformálása után elképzelhető. Azonban február 6-án (a márciusban esedékes NDK választások miatt nem kevés kampánycéllal) Kohl kancellár a gazdasági megfontolásokon felül emelkedve bejelentette a nyugat német márka NDK-beli bevezetéséről szóló tárgyalások megkezdését és ezt a kabinet másnap hivatalosan is továbbította az NDK felé.

Ilyen típusú valutaunióra még nem volt példa és ez normális körülmények között a gazdasági integráció utolsó lépése kellett volna, hogy legyen. Így a *New York Times* szavaival élve „a politikai ló elé fogják be az ökonómia szekerét."[76]

Megkezdődtek az NDK szakértőivel a tárgyalások, ahol sok egyéb mellett, a kelet és nyugatnémet márka közötti átváltási arány volt az egyik fő kérdés. A Szövetségi Bank féltette a nyugati fizetőeszköz stabilitását, ezért a keletnémet márka tényleges értékének megfelelően 2:1 vagy 3:1 arányt támogatott. Azonban ebbe is beleszólt a politika: Kohl kancellár, hogy a keletnémet választási szövetségesei esélyét javítsa öt nappal a választások előtt, március 13-

[73] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.119.
[74] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.207.
[75] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.145.
[76] A *New York Times*-t idézi: Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.742.

án cottbusi nyilatkozatában megígérte, hogy a kisebb megtakarításokat 1:1 arányban váltják át.[77]

Az NSZK pártjai elég nyíltan avatkoztak be az NDK március 18-i Népi Kamara választási kampányába. (Ez volt az NDK első és egyben utolsó szabd választása.) A SED–PDS féle jól kiépített állampárttal szemben több mint 50 ellenzéki párt indult, így a köztük folyó öldöklő harcban döntő volt az ideológiailag rokon nyugati testvérpártoktól kapott szakmai és anyagi támogatás. Számos nyugati politikus – köztük a kancellár is – kampánykörutat tartott a független német államban!

Kezdetben az SPD által támogatott NDK Szociáldemokrata Párt vezette a közvélemény kutatásokat, de az NSZK-s Oskar Lafontaine az újraegyesítést meggondolatlanul illető kijelentései és Kohl valutauniós elképzelései miatt végül a jobboldali erők nyertek. A Demokratikus Kezdeményezés, a Német Szociális Unió (keleti CSU) és a keleti CDU alkotta Németországért Szövetség Lothar de Maiziere vezetésével és erőteljes nyugati CDU–CSU támogatással 48%-ot kapott a szociáldemokraták 21%-val szemben. A SED–PDS csak 16 %-ot ért el, míg az olyan a polgárjogi mozgalmak és kezdeményezések melyek ősszel döntő szerepet játszottak az átalakulásban, mint az Új Fórum vagy a Demokráciát most be sem jutottak a parlamentbe.

Végül egy széles kormánykoalíció jött létre a legtöbb új párt részvételével, amely Szövetség Németországért (Allianz für Deutschland) néven megszűnéséig, október 3-áig irányította az NDK-t, miniszterelnöke pedig az április 12-én megválasztott kereszténydemokrata Lothar de Maiziere lett.[78]

A gazdasági és valutaunióról szóló tárgyalások, rohamosan felgyorsultak de Maiziere győzelme után és a két fél egyeztető bizottságai május 3-án abban állapodtak meg, hogy az 1:1 arányú átváltás érvényes minden bérre, fizetésre, nyugdíjra, ösztöndíjra és különböző szociális támogatásokra. A megtakarításokra 14 éves korig 2000 márkáig, 14 és 59 év között 4000 márkáig, 60 év felett 6000 márkáig volt érvényes az 1:1-es átváltás; e felett 2:1 árfolyamban állapodtak meg. A keletnémetek számára tehát előnyösen alakult ez a kérdés, így a gazdasági és valutaunió a két német állam között július 1-én életbe léphetett.

Még a márka bevezetése előtt május 18-án megkötötték az állami egység irányába mutató első államszerződést a pénzügyi, gazdasági és szociális unióról. Ez formálisan nemzetközi jogi, ténylegesen azonban alkotmányjogi szerződés volt és felszámolta az NDK korábbi gazdasági rendszerét. A keletnémet gazdaság ettől kezdve a magántulajdonon és szabad árképzésen alapult, az állami monopóliumokat pedig megszüntették.[79]

2+4-tárgyalások – a szövetségi rendszerek kérdése

Még 1990. január végén a szovjetek megpróbáltak négyhatalmi találkozót összehívni, hogy a megszálló hatalmak jogán rendezzék a német kérdést. Ennek jogi alapja az volt, hogy mivel Németországgal 1945-ben nem kötöttek békét, ezért a szövetséges előjogokat lefektető berlini nyilatkozatot (1945. június 5.) sohasem vonták teljesen vissza. Kohl kancellár a szovjetek e régi időket idéző lépése ellen a német önrendelkezési jogra hivatkozva azonnal és

[77] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.743.
[78] Jürgen Weber: *Germany 1945–1990: a parallel history.* p.234-235. és Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.744–746.
[79] Németh István: *Németország története.* p.567.

eredményesen tiltakozott. (Angol és francia körökben titkon szimpatizáltak a szovjet elképzeléssel, de az amerikaiak nem mentek bele.)[80]

A tárgyalások lefolytatási kertének problémáit az amerikai külügyminisztérium Dennis Ross vezette előkészítő csoportja által januárban kidolgozott tervezett oldotta meg. Ebben fektették le a később megvalósuló „kettő plusz négy" elvet, miszerint előbb az NSZK-nak és az NDK-nak kell megállapodnia a belső egységesítés, gazdasági, politikai és jogi aspektusaiban, majd a négy nagyhatalom (Egyesült Államok, Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország) a két német állammal közösen az egyesítés külpolitikai körülményit szabályoznák. Ide tartoznának többek közt a határok garanciája, a német hadsereg mérete, az újraegyesített Németország szövetségei rendszerekben való részvétele és az európai szomszédok megnyugtatását szolgáló biztonsági intézkedések.[81]

Voltak olyan elképzelések is, amelyek az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet mind a 35 tagállamát be akarták vonni az egyeztetésbe, de azt Genscher külügyminiszter a tárgyalások elhúzódásától való félelmében egyértelműen elutasította, és azzal a – később megvalósuló – kompromisszumos javaslattal állt elő, amiben a tárgyalási szakaszt fenntartotta a „kettő plusz négy"-es körnek, míg a döntés elfogadásába bevonta az EBEÉ minden résztvevőjét. A külügyminiszter visszaemlékezésében megjegyzi, hogy a 2+4 jobb, mint a 4+2.[82] Elgondolásában nagy igazság van, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a márciusi NDK választások óta inkább az 1+4 képlet a helytálló.

„A magam részéről teljes mértékben támogattam ezt a felállást – mondja a kancellár. Ez pontosan tükrözte azt a törekvést, hogy ne csak egy négyhatalmi konferenciára kerüljön sor. Az ugyanis abszolúte időszerűtlen lett volna."[83]

A Szovjetunió kezdetben elutasította a „kettő plusz négy" megoldást, de más lehetősége nem lévén Sevardnadze a Varsói Szerződés és a NATO országok külügyminisztereinek február 13-i ottawai találkozóján elfogadta azt.

A tárgyalásokat a hat állam külügyminisztériumi szinten kezdte és így tartottak két tanácskozást Bonnban és Berlinben március 14-én és április 6-án. Ezeken négy tárgyalási témát állapítottak meg:

1. az újraegyesített Németország katonai szövetségekhez tartozása; a Bundeswehr létszáma; a Németország szomszédinak nyújtandó biztonsági garanciák
2. Lengyelország nyugati határainak végleges rögzítése
3. szövetséges fegyveres erők kivonulása
4. szövetséges rendelkezési jogok érvénytelenítése és Németország teljes nemzetközi jogi szuverenitásának helyreállítása.[84]

A tárgyalások első, a résztvevő országok külügyminisztereinek részvételével lefolytatott fordulóját Bonnban tartották május 5-én. Ezután júniusban újra találkoztak Berlinben, júliusban a lengyel külügyminiszter részvételével Párizsban, végül szeptember elején Moszkvában zárták a tárgyalásokat. Ott írták alá a szeptember 12-én a *Németországra vonatkozó végleges szabályozásról szóló szerződés*t is, ami egyfajta utólagos békeszerződésként tisztázta az 1945 óta nyitott német kérdést.

---

[80] Deák András: *A német újraegyesítés diplomáciája.* In: *Európai Szemle,* 1998/4. p.95.
[81] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.753. és Jürgen Weber: *Germany 1945–1990: a parallel history.* p.240–241.
[82] Hans-Dietrich Genscher: *Erinnerungen.* p.716.
[83] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.159.
[84] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.754.

A tárgyalások nagyhatalmi szempontból egyik legfontosabb kérdéséről, Németország jövőbeni katonai státuszáról már korábban is folytak egyeztetések. Az amerikai kormány szilárd elhatározása, hogy az egyesített Németországot a NATO-n belül tartsák és a szovjet vezetés Modrow elképzelésével összevágó semleges Németország koncepciója összeegyeztethetetlennek látszott. (Szovjet részről még a két szövetségi rendszerhez való egyidejű tartozás ötlete is felmerült!) Ezen pozíciók között próbált Genscher külügyminiszter közvetíteni január 31-i kompromisszumos javaslatával, miszerint bár az egyesített Németország a NATO-n belül maradna, a NATO azonban nem állomásoztatna haderőt Kelet-Németországban, így nem jutnának katonai előnyhöz a Szovjetunióval szemben.

Ez a javaslat, mivel a semlegesítés a NATO államokon kívül Csehszlovákia és Lengyelország számára is elfogadhatatlan volt, jó tárgyalási alapot nyújtott. Sevardnadze egy ideig még próbált a semlegesség mellett érvelni egy a helsinki folyamat keretében megvalósuló összeurópai biztonsági megoldással. Szerinte „páneurópai" intézményekkel kellene hosszútávon felváltani a meglévő katonai szövetségeket. Szovjet kormánykörökben, azonban már az ottawai konferencia idején, feladták a függetlenítésre való törekvést, bár ezt hivatalosan még nem ismerték el.[85]

Egy másik fontos kérdés volt a lengyel–német viszony, melyben az Odera–Neisse határ sokadszori elismerése volt a döntő. Miután az NSZK-ban a nyolcvanas évek második felében megerősödött a radikális jobboldal, a kérdés újra beszédtéma lett. Genscher a szövetségi kormány nevében még 1989. szeptember 27-én kijelentette az ENSZ éves közgyűlésén, hogy a lengyel népnek joga van biztos határok között élni, s német részről sem most, sem a jövőben nem támasztanak területi igényeket. Ezt az állásfoglalást a Bundestag november 8-án határozatban erősítette meg, de mivel Kohl kancellár belpolitikai megfontolásokból nem szólalt meg, a lengyeleket ez nem elégítette ki. Ezért a lengyelek diplomáciai offenzívát indítottak, hogy részt vehessenek a kezdődő nagyhatalmi tárgyalásokon. Azonban Washingtonból világosan értésükre adták, hogy az Odera-Neisse határ kérdése német-lengyel ügy, így nincs helye a nagyhatalmi tárgyalásokon. Így elálltak követelésüktől és beérték azzal, hogy azt majd a létrejövő egységes Németországgal rendezik.

Az NDK választási eredmények a nagyhatalmi tárgyalásoknak is új lendülete adtak.

A franciák az új helyzetben már kifejezetten sürgették, hogy a Szövetségi Köztársaság „nyelje le" az NDK-t, megspórolva így az Európai Közösségbe való felvétel bonyolult folyamatát. Az új fejlemények nyomán Moszkva is hangnemet váltott az egyesült Németország NATO tagsága ügyében és március végétől immár támogatta azt. Így nyilatkozik erről Vjacseszlav Dacsievics szovjet Németország szakértő a *Die Welt*nek: „egy olyan ágyú, amelyet nem rögzítettek a hajó fedélzetéhez… néhányan ilyen ágyúhoz hasonlítják a semleges Németországot."[86]

Ilyen körülmények között Kohl kancellár jónak vélte pozícióit ahhoz, hogy a május 5-én Bonnban ülésező első „kettő plusz négy" konferencián követelje:

1. a NATO szerződés 5. és 6. cikkelyének biztonsági záradékai egész Németországra legyenek érvényesek
2. egyezzenek meg a szovjet csapatok kivonásának végleges időpontjában
3. a Bundeswehrt egész Németországban állomásoztassák és a hadkötelezettségnek mindenhol érvényesnek kell lennie.[87]

[85] Németh István: *Németország története.* p.562.
[86] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.757.
[87] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.757.

A kancellár, hogy „biztosra menje” még április 23-án egy kétoldalú együttműködési és az erőszakról való lemondást kimondó szerződéstervezetet nyújtott be Moszkvának. Ennek az előremutató javaslatnak Gorbacsovnál nagyon jó visszhangja volt. Jelzés értékű volt az is, hogy a Bonnban megtartott első „kettő plusz négy”-es külügyminiszteri konferenciát május 5-én nyitották meg, azon a napon, amikor az NSZK 1955-ben elnyerte szuverenitását.[88]

A Szovjetunió ekkora már kényszerpályán mozgott, igazából már nem is nagyon tehetett mást, minthogy respektálja a német igényeket. Volt még egy kísérletük arra, hogy szétválasszák az újraegyesítés bel és külpolitikai részét. Ezzel azt próbálták elérni, hogy első lépésben egyesítsék a két német államot és a teljes szuverenitás elnyerésének kérdését kitolják, miáltal a zsaroló pozícióban maradhatnának. Ezt Bonn természetesen nem fogadta el.

A Szovjetunió elszigetelődését erősítette a litván függetlenedési törekvések miatti nagy nemzetközi nyomás is,- többek között a litván helyzet miatt nem kaphatott Gorbacsov reformjaihoz amerikai anyagi támogatást. Ebben a mély gazdasági válságban volt igazán a szovjet főtitkárnak nagy szüksége az NSZK gazdasági támogatására. Mivel fenn állt a lehetősége, hogy Gorbacsovot megbuktatják az SZKP küszöbönálló kongresszusán, ha nem kap pénzt, ezért június 18-án Moszkvában aláírtak egy hitelegyezményt, mely öt milliárd márka szabadon felhasználható hitelt biztosított a Szovjetuniónak. (Július közepén Theo Waigel pénzügyminiszter arról értesítette a kancellárt, hogy a teljes hitelkeretet már ki is merítették.) Kohl pedig a júliusi houstoni világgazdasági csúcstalálkozón agitálta a nyugati nagyhatalmakat, hogy minél több anyagi támogatást biztosítsanak Gorbacsov reformjaihoz, ellenkező esetben a Szovjetunió anarchiába fulladhat és ez az egész térségre negatívan hatna.

Ennek az anyagi és diplomáciai támogatásnak, valamint Baker amerikai külügyminiszter kilenc pontos biztonsági garanciákat tartalmazó csomagjának köszönhetően, a hálás szovjet vezetés fokozatosan beleegyezett az egyesített Németország NATO tagságába, csak a Bundeswehr csapatlétszámát akarták 350 000 főben korlátozni. (Az NSZK hadserege 480 000 fős, még az NDK-é 170 000 volt.) Cserébe a NATO a július 5-én megrendezett londoni konferenciáján módosította a szövetség doktrínáját: a továbbiakban nem tekintik ellenségnek a Varsói Szerződést és megváltoztatják a nukleáris fegyverek bevetési szabályait.[89] A bonni hitel és a NATO nyilatkozat végül biztosította Gorbacsov túlélését az SZKP július eleji XVIII. kongresszusán.

Külpolitikai síkon az áttörést Kohl Szovjetunióbeli útja hozta meg. Gorbacsov július közepén kaukázusi szülőfalujába hívta vendégségbe a kancellárt, ahova a pártfőtitkárt felesége, Raisza és Sevardnadze kísérte el, míg Kohllal Genscher jött. A fontosabb kérdésekben már július 14-én a moszkvai külügyminisztériumi vendégházban egy szűk körű tanácskozáson megegyeztek.[90]

Gorbacsov kijelentette, hogy a „kettő plusz négy” tárgyalásokat egy a nemzetközi jog szerint kötelező érvénnyel bíró szerződéssel kell lezárni. Az újraegyesített Németország az NDK-t, az NSZK-t és Berlint foglalná magában, teljes szuverenitással rendelkezne és a NATO tagja lehetne azzal a feltétellel, hogy lemond az ABC (atom, biológiai, vegyi fegyverekről) és a NATO katonai struktúráját nem terjeszti ki Kelet-Németországra, míg ott szovjet csapatok

[88] Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban.* II. p.522.
[89] Valki László (szerk.): *A NATO.* p. 82-88.
[90] Ezen a ponton ellentmond a kancellár visszaemlékezése és a szakirodalom. Kohl szerint a végső döntések csak a Kaukázusban születtek meg, míg többen ezt időben két nappal Moszkvába hozzák előre. Lásd: Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.254–265.; ezt vö.: Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.759–760.

állomásoznak. A Bundeswehr létszámának felső határáról végül 370 000 főben egyeztek meg.[91]

A gyors áttörésnek rendkívül kedvező sajtóvisszhangja volt. „Kohlt, mint államférfit többé nem lehet letörölni a politikai térképről"– állt a *Spiegel*ben; „A világ Kohlt csodálja – túltett Adenaueren és Brandton"– írta a *Bild*.[92]

Alkotmányos huzavonák

Az NDK tavasszal megválasztott demokratikus kormánya ezekkel párhuzamosan meglehetős aktivitást mutatott a két német állam mielőbbi egységének előkészítésében. 1990. június 17-én kiadott alkotmánymódosító rendeletük az NDK-t szabad, demokratikus, föderatív és ökológiai irányultságú jogállammá változtatta. Megerősítették az NSZK-val kötött szerződéseiket, és júliusban visszaállították a régi tartományi igazgatást, melyet 1952-ben szüntettek meg.

Mindezen közben az NSZK-ban vita folyt arról, hogy jogilag milyen módon hajtsák végre az egyesítést. Két megoldás kínálkozott, mindkettő az 1949-ben elfogadott NSZK Alaptörvényére (Grundgesetz) támaszkodott, de lényegesen eltérő szellemiséget képviseltek. Az Alaptörvény 23. cikkelye kimondja, hogy ezt az Alaptörvényt „*Németország más területein ... azok belépése után érvénybe kell léptetni*". Ez a szövetségi kormány által favorizált, később megvalósuló megoldás az NDK tartományok jelenlegi NSZK-s struktúrába való gyors átvételét tette volna lehetővé, és így az Európai Közösséggel való viszony se igényelne újratárgyalást. (Jacques Delors-nak, az Európai Bizottság elnökének április végi *Az EK és a német egyesülés* című tervezete az alaptörvény 23. cikkelyére épült.) Ezt a gyors megoldást támogatta mindkét német államban a lakosság döntő többsége. Egyébiránt ennek a cikknek gyakorlati alkalmazására már precedenst szolgáltatott a Saar-vidék visszacsatolása az ötvenes években.

Ezzel szemben bizonyos NDK-s körökben és a két német szociáldemokrata pártban népszerűbb volt az Alaptörvény 146. cikkelyére való hivatkozás, mely vállalta az elhúzódó alkotmányozás folyamatát: „az Alapszerződés azon a napon érvényét veszti, … amelyen olyan szerződés lép életbe, amit a német nép szabad akaratából alkotott".[93] Ezzel a megoldással, érveltek, elkerülhető az a látszat, hogy az NSZK „lenyeli" az NDK-s területeket.

Kohl a német belpolitika sajátos szemüvegén szemlélte a kérdést. „Baloldali körökben – és nem csak parlamenti, hanem egyetemi baloldali körökben is – hosszas viták folytak a 146. cikk körül, csaknem isteni ajándéknak tekintették, ebben látták az esélyt arra, hogy a köztársaság irányvonalát megváltoztassák. Éppen ezért a '3. vagy 146. cikk' kérdése sokkal több volt egyszerű vitatémánál, annak a kellemetlen kérdésnek megválaszolását jelentette, hogy: 'hogyan viszonyulsz az alaptörvény szellemében működő államhoz, a német történelem legszabadabb és legemberségesebb államához?'"[94]

A végső simítások

A kaukázusi találkozón tehát eldőltek a lényegesebb kérdések és ezeket a július 17-i párizsi „kettő plusz négy" tárgyalási forduló megerősítette. Újabb bonyodalmat csak a szovjet csapatkivonások ügye jelentett. Sevardnadze ugyanis Genschert augusztus végén levélben

[91] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.760.
[92] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.266.
[93] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.749.
[94] Helmut Kohl: *Németország egységét akartam.* p.176.

arról informálta, hogy a csapatkivonások határideje nem a korábban körvonalazott három-, négy éven belül, hanem öttől hét évig terjedő időtartam alatt lesz lehetséges. A kivonás „a német anyagi és pénzügyi támogatás mértékétől függ.” Vagyis az oroszok megpróbáltak minél több pénzt kizsarolni az egységet minden áron akaró német vezetéstől.

Vlagyiszlav Tyerehov nagykövet szeptember 5-én pontosította a Szovjetunió követeléseit. Az állomásoztatási költségek 1990-től 1994-ig 3,5 milliárd márkát tettek volna ki, a szállítási költségek 3 milliárd márkát, a Szovjetunióba visszatérő katonáknak építendő 72 000 lakás felhúzása – beleértve a kapcsolódó infrastruktúrát is – 11,5 milliárd márkát, a továbbképzési és nevelési programokra 500 millió márkát, továbbá az NDK-beli szovjet ingatlanok visszaadása 17,5 milliárd márkát.[95]

Kohl a pénzügyminiszterrel folytatott tanácskozás után (ti. ebben az időben az Egyesült Államok is pénzt várt a Szövetségi Köztársaságtól kuvaiti missziójához) szeptember 7-én telefonon 8 milliárd márkát ajánlott Gorbacsovnak, végül hosszas kötélhúzás után két nap múlva 12 milliárd márkában és 3 milliárd márka kamatmentes hitelben állapodtak meg, így le lehetett zárni a tárgyalásokat.

A szeptember 12-én Moszkvában tartott utolsó „kettő plusz négy”-es találkozón így a hat külügyminiszter aláírhatta a *Németországra vonatkozó végleges szabályozást tartalmazó szerződés*t. A szerződés 10 cikkelyben szabályozta a német egyesítés külpolitikai feltételeit, így felért egy Németország és a második világháború győztes hatalmai közötti békeszerződéssel, még akkor is, ha magát a kifejezést kerülték az érintettek.[96]

A békeszerződéssel felérő nemzetközi jogi szerződés rögzítette Közép-Európa 1945 utáni területi állapotát és szorgalmazta Németország és a Lengyel Köztársaság közötti határok nemzetközi jogi szerződéses megerősítését. (I./2.; Erre november 14-én sor is került.)[97] A Szovjetunió ismét garantálta, hogy haderejét 1994 végéig kivonja Németországból. (IV./1.)

Mivel a szerződés csak az utolsó ratifikációs okirat letétbe helyezése után vált érvényessé (ezt utoljára a Szovjetunió tette meg 1991. március 3-án), ezért a négy nagyhatalom külügyminisztere szeptember 12-én olyan nyilatkozatot adott ki, amiben felfüggesztik németországi előjogaikat Németország egyesítése napjától (október 3.) a szerződés tényleges érvénybe lépéséig. Így Németország már születése napján, 1990. október 3-án újra korlátozások nélküli szuverén állammá vált.[98]

Genscher korábbi javaslatának megfelelően az EBEÉ 35 tagállama New York-i konferenciájukon elismerte a német egyesítést, így az nem csak a négy nagyhatalom egyetértésén nyugodott.

Mindezek alatt ment végbe a két német állam egyesítésének csak németekre tartozó szakasza is. Az NDK Népi Kamrája még augusztus 23-án határozatot hozott, hogy az ország október 3-án az NSZK-hoz csatlakozik. Így került sor a két német állam második államszerződésére augusztus 31-én, mely a tulajdonképpeni egyesítési szerződés volt. Eszerint Brandenburg, Mecklenburg-Előpomeránia, Szászország, Szász-Anhalt és Thüringia tartományok az NSZK tartományaivá válnak, Berlin 23 nyugati és keleti kerülete pedig Berlin tartományt alkotja; így az egységes Németország 16 tartományból áll. Így az új és régi tartományokban egyidejűleg, december 2-án meg tudták tartani az általános parlamenti választásokat. A csatlakozással az

[95] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.761.
[96] A szerződés teljes szövege olvasható: Németh István (szerk.): *A német kérdés*. p.244–249.
[97] *A Szerződés a Német Szövetségi Köztársaság és a Lengyel Köztársaság között a közöttük fennálló határok elismeréséről* című szerződés teljes szövege olvasható: Németh István (szerk.): *A német kérdés.* p.256-257.
[98] Manfred Görtemarker: *A Német Szövetségi Köztársaság története.* p.762.

Európai Közösség szerződései az új területeken is érvénybe léptek, az NDK nemzetközi szerződéseit pedig újra tárgyalták. 1995-ig pedig a mintegy 400 000 Németországban állomásozó nyugati (amerikai, brit, francia, holland, belga, kanadai) katona kétharmadát hazavezényelték.[99]

A Szovjetunióval a németek október 9-én még egy külön egyezményt kötöttek (*Egyezmény a Német Szövetségi Köztársaság kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között egyes átvezető intézkedésekről*), melyben rögzítették a korábban kialkudott német hozzájárulást, az 1994 végéig az öt új tartományban állomásozó szovjet csapatokról és azok kivonásáról (I./ 2., 3.; II./1; III./1. és IV./4 cikkelyek), valamint rendeztek egyes szovjet gazdasági érdekeltségeket a korábbi NDK-ban (Wismut Szovjet–Német Részvénytársaság; VIII./1.). (1994 augusztusában az utolsó szovjet katona is elhagyta Németországot).[100]

Október 12-én újabb szovjet–német egyezményben részletesen rögzítették a szovjet csapatok meghatározott idejű állomásoztatását és kivonásuk mikéntjét, november elején pedig húsz évre szóló egyezményt kötöttek a két ország gazdasági, ipari, tudományos és műszaki együttműködéséről. A szovjet–német jószomszédi, partnerségi és együttműködési szerződést Gorbacsov és Kohl 1990. november 9-én írta alá a bonni Schaumburg-palotában; a felek hangsúlyozták a múlt végérvényes lezárásának óhaját és kifejezték meggyőződésüket, hogy új, közös érdekeken alapuló egyesült Európát teremtenek.

Irodalomjegyzék

MSZMP KB Külügyi Osztály iratai In: Magyar Országos Levéltár V. főosztály, 288. fond főcsoport, 32. csoport

MSZMP KB Nemzetközi-, Jog és Közigazgatási Bizottság iratai In: Magyar Országos Levéltár V. főosztály, 288. fond főcsoport, 62. csoport

Saját készítésű interjúm Dr. Ormos Mária professzorasszonnyal. Budapest, 2006. október 13.

ASH, THIMOTY GARTON: *A balsors édes hasznai*. Századvég, Budapest, 1991.

BARÁTH MAGDOLNA – RAINER M. JÁNOS (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.

BIHARI PÉTER: *A németek*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2002.

BOZÓKI ANDRÁS: *A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból*. Valóság, 1991/8. p.16–33.

BRUNNER, GEORG: *Kommunistische Verfassungsmodelle. Eine typologische Übersicht*. Südosteuropa, 1986/1. p.30–55.

DEÁK ANDRÁS: *A német újraegyesítés diplomáciája*. Európai Szemle, 1998/4. p.83–96.

ELIAS, NORBERT: *A németekről*. Helikon, Budapest, 2002.

FISCHER FERENC: *A megosztott világ; A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai: 1941–1991*. IKVA Kiadó, Budapest, 1996.

FULBROOK, MARY: *Németország története*. Maecenas, Budapest, 1997.

GAZDAG FERENC: *A mitterrand-i külpolitika*. Európai Szemle, 1996/3. p.31–44.

GENSCHER, HANS-DIETRICH: *Erinnerungen*. Siedler, Berlin, 1995.

[99] Németh István: *Németország története.* p.570.
[100] Az egyezmény szövege olvasható: Németh István (szerk.): *A német kérdés.* p.250-255.

GORBACSOV, MIHAIL: *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak.* Kossuth, Budapest, 1987.

GÖRTEMARKER, MANFRED: *A Német Szövetségi Köztársaság története*. Korona, Budapest, 2003.

GRASS, GÜNTER: *Az újraegyesítésről*. Kritika, 1990/3. p.36-37.

HABERMAS, JÜRGEN: *Az ész újabb trónfosztása*. Magyar Lettre Internationale, 1991/2. p.3–5.

HORN GYULA: *Cölöpök*. Móra, Budapest, 1994.

HORVÁTH ISTVÁN – NÉMETH ISTVÁN: *...és a falak leomlanak*. Magvető, Budapest, 1999.

KISS J. LÁSZLÓ: „*Német országoktól" Németországig: a német kül- és biztonságpolitika a nemzeti önazonosság változásainak tükrében.* Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Stratégiai Védelmi Kutató Központ, Budapest, 2003.

KISSINGER, HENRY: *Diplomácia*. Panem-Grafo, Budapest, 1998.

KOHL, HELMUT: *Németország egységét akartam*. Zrínyi, Budapest, 1998.

LOVAS ZOLTÁN: *Jöttem láttam győztek*. ÁB-Beszélő, Budapest, 1990.

MARTENS, WILFRIED: Az egyik és a másik Európa. Püski, Budapest, 1996.

MOGYORÓSI GÉZA: *Német politikusok arcképcsarnoka*. Századvég, Budapest, 2003.

NÉMETH ISTVÁN: *Németország története*. Aula, Budapest, 2001.

NÉMETH ISTVÁN *(szerk.)*: *A német kérdés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.

NÉMETH ISTVÁN: *Európa Tervek 1300-1945*. Eötvös, Budapest, 2001.

PÓTI LÁSZLÓ: *A szovjet külpolitika változásainak magyarázati paraméterei.* In.: Bigis nemzetközi tanulmányok, 1995/1. p.23-39.

RUSSEL J. DALTON: *Politika Németországban*. In Allmond, Gabriel - Powell, Bingham (szerk.): Összehasonlító politológia. Osiris, Budapest, 2003.

STOLLREITHER, KONRAD: *Das vereinigte Deutschland*. Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, Berlin, 1990.

TELTSCHIK, HORST: *329 Tage. Innenansichticten der Einigung*. Siedler, Berlin, 1991.

VALKI LÁSZLÓ *(szerk.)*: *A NATO*. Corvian, Budapest, 1999.

WEBER, HERMANN: *Die DDR 1945-1990*. Oldenbourg, München, 1993.

WEBER, JÜRGEN: *Germany 1945-1990: a parallel history*. CEU Press, Budapest - New York, 2004.

WINKLER, HEINRICH AUGUST: *Németország története a modern korban*. II. Osiris, Budapest, 2005.

(A tanulmány a szerző XXVIII. OTDK Társadalomtudományi Szekciójában I. helyezést és különdíjat elért dolgozatának, átdolgozott rövidített változata.)